

ادله الکترونیکی^۱ در حقوق کیفری ایران و انگلستان

علیرضا قرجه‌لو*

چکیده

اثبات در موضوعات کیفری مساله‌ای است که با توجه به پیچیده‌تر شدن جرایم، رو به تحول و تغییر می‌باشد. به این ترتیب ارزش اثبات نیز که در گذشته بر پایه ادله سنتی قرار داشته، امروزه در ادله مدرن قابل بررسی است. هیأت منصفه و قضات هم نسبت به گذشته که صرفاً بر مبنای علم شخصی خود به ارزیابی ادله‌ای مثل شهادت و اقرار می‌پرداختند، امروزه ناگزیرند به ادله علمی (از جمله ادله الکترونیکی) رجوع نموده و از کارشناسان نیز استفاده کنند. در این مقاله سعی ما بررسی ادله الکترونیکی به عنوان یک دلیل علمی و ارزش اثباتی آن به عنوان یک عامل قطع‌آور و یا ظن‌آور می‌باشد.

کلید واژگان

دلیل، اماره، ادله الکترونیکی، حقوق ایران، حقوق انگلیس.

* دانش‌آموخته دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی.

۱. به کارگیری لفظ دلیل در مورد ادله الکترونیکی از روی مسامحه و برای سهولت بیان است. زیرا، همچنانکه بعداً به طور مفصل خواهد آمد، دلیل یا اماره بودن این روش اثبات، می‌تواند مورد چالش و بررسی قرار گیرد. در انگلیس جزء راه‌های اثبات مستقیم مثل شهادت و اقرار نیست. در حقوق ایران نیز به لحاظ فقهی و تعبدی اقرار، شهادت، علم قاضی و قسامه جزء ادله و قطعیت‌آور هستند و سایر موارد از جمله آثار بر جای مانده از ابزارهای الکترونیکی احتیاج به بررسی بیشتری دارند.

مقدمه

با پیشرفت تکنولوژی و رشد آن، موضوعاتی مطرح شده که در گذشته قابلیت طرح نداشت. در گذشته حقوق جزای کلاسیک در بخش ماهوی با سرقت، کلاهبرداری، قتل، و سایر جرایمی روبه‌رو بود که در آنها تحقق عناصر سه‌گانه جرم ملموس‌تر به نظر می‌رسید. امروزه این جرایم و بسیاری جرایم دیگر، هم از جهت عناصر سه‌گانه (به خصوص در جرایم رایانه‌ای) و هم از جهت آثاری که ممکن است در بیرون بر جای گذارند و نیاز به اثبات پیدا کنند، با گذشته فرق دارند. اگر در گذشته آثار و ادله جرم، لکه خونی بود که در صحنه جرم یافت می‌شد، امروزه یک نامه مشکوک دیجیتال که در فایل شخصی فرد مندرج می‌باشد، می‌تواند به عنوان یک عامل اثبات به کار رود.

ادله الکترونیکی^۲ دارای ویژگی تنوع هستند، یعنی در هر وسیله‌ای که به نوعی با ابزار الکترونیکی ارتباط دارد، قابل طرح می‌باشند و تعداد این دستگاه‌ها و ابزار نیز کم نمی‌باشد. این ابزارها می‌توانند رایانه‌ها، دستگاه‌های ضبط صدا، ضبط تصویر، دوربین‌های دیجیتالی و ... باشند. به این ترتیب نوعی تقابل میان روش سنتی اثبات جرم (شهادت، اقرار، قسامه و علم قاضی) و روش مدرن، یعنی ادله الکترونیکی وجود دارد، که ارزش اثباتی آنها با توجه به قواعد فقهی و حقوقی در هر دو کشور ایران و انگلیس قابل بررسی می‌باشد. حقوق انگلیس با به کارگیری رویه قضایی در این امر، راهکارهای بهتری را مورد استفاده قرار داده که در حقوق ایران نیز می‌توان از آنها الهام گرفت. به همین جهت بررسی تطبیقی در این مقاله در اولویت بوده است.

2. Electronic Evidence.

بخش اول: مفاهیم

مفاهیم مورد نظر در این مقاله در دو عنوان اصلی «دلیل» و «اماره» خلاصه می‌شوند. این عناوین در حقوق داخلی از طرف فقها و حقوقدانان و در حقوق انگلیس نیز در نزد دکترین و قضات دادگاه‌ها مورد توجه بوده است و در عین بعضی اختلافات در درک مفاهیم آن، در مجموع وحدت نظر خاصی در بسیاری از جهات بین آنان در تشریح دلیل و اماره می‌باشد. در ضمن با توجه به منتهی شدن دلایل و امارات به اثبات، تعریف اثبات و ارزش آن نیز ذکر خواهد شد.

۱. مفهوم اماره و دلیل

در یک معنا، دلیل به عنوان اثبات‌کننده موضوعات عنوان می‌شود.^۳ البته فرقی نسبت به امر وجودی یا عدمی در اثبات نیست. حالت اخیر مانند زمانی است که فردی شهادت به عدم حضور دیگری در مکانی را بدهد.^۴ در اصول فقه عنوان شده که «دلیل چیزی است که امور مجهول را واضح و روشن می‌کند و برای کشف واقع و پی بردن به حکم واقعی یا موضوعات احکام به کار می‌رود».^۵ از نظر حقوقدانان انگلیسی نیز آن چیزی است که ایجاد اقناع برای قاضی محکمه می‌کند.^۶ مصادیق دلیل در حقوق ایران عبارتند از: شهادت، اقرار، علم قاضی و قسم.

۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ترمینولوژی حقوق، چاپ نهم، انتشارات گنج دانش، تهران، ۱۳۷۷، ص ۳۰۹.

۴. این امر (اثبات عدم) در حقوق انگلیس با عنوان «Alibi Evidence» شناخته می‌شود.

۵. محمدی، ابوالحسن، مبانی استنباط حقوق اسلامی، چاپ پانزدهم، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، پاییز ۱۳۸۱، ص ۲۷۳.

6. Kean, A., the Modern Law of Evidence, Fifth Edition, Butterworth, London, 2000, p 1.

از لحاظ لغوی اماره^۷ به معنی نشانه و علامت است و از جهت حقوقی، هر چیزی که اولاً جنبه کاشفیت داشته و ثانیاً کاشفیت مذکور قطعی نبوده بلکه ظنی باشد و ثالثاً قانونگذار کاشفیت مزبور را مورد توجه قرار داده باشد.^۸ یعنی معمولاً (نه در همه موارد) اماره مواردی می‌باشد که در دایره دلایل (شهادت، اقرار، علم قاضی و قسم) قرار نگرفته است. البته گاهی ممکن است چیزی دلیل نباشد و درعین حال در دایره امارات نیز قرار نگیرد.^۹ نمونه حالت اخیر در ماده ۱۵۶ ق.ا.د ک مصوب ۱۳۷۸ در بحث شهادت آمده است. به موجب این ماده در صورتی که شاهد، واجد شرایط شهادت نباشد، بدون یاد کردن سوگند اظهاراتش برای اطلاع بیشتر استماع می‌شود. به نظر نمی‌آید که «استماع برای

۷. معادل لفظ اماره در حقوق انگلیس کلمه «Presumption» می‌باشد که حقوقدانان انگلیسی از لفظ دیگری نیز به عنوان مترادف آن استفاده می‌کنند و آن کلمه «Circumstantial Evidence» می‌باشد که مسامحتاً از واژه دلیل در آن استفاده شده و این کلمه در معنای اماره به کار می‌رود.

۸. جعفری لنگرودی، پیشین، ص ۷۷.

۹. توجهات مختلفی بر وجود امارات مطرح است که از جمله آنها جلوگیری از تطویل دادرسی و هدر رفتن وقت هیأت منصفه و یا قاضی می‌باشد. به این معنا که گاه دلیلی، مثل شهادت وجود ندارد و مفتوح گذاشتن پرونده برای پیدا کردن این گونه دلایل، در عین وجود امارات، باعث تطویل دادرسی است. در این حالت اگر اماره‌ای باشد، هیأت منصفه می‌تواند بر مبنای آن تصمیم‌گیری کند. مثلاً هیأت منصفه یا قاضی می‌تواند از سکوت متهم، فرار، دروغ و مواردی مانند آن، تصمیم مقتضی نسبت به متهم بگیرد. نگاه کنید به:

Heydon, JD and Ockelton, Mark, Evidence (Cases and Materials), Third Edition, Butterworth's Publishing, 1991, p 49.

در حقوق ایران، مواد مختلفی در توجیه اماره وجود دارد که پذیرش آن را در نبود ادله توجیه می‌کنند. ماده ۴۰ ق.آ.د.ک بیان می‌کند: «ادارسان و قضات تحقیق مکلفند اقدامات فوری برای جلوگیری از امحای آثار و علایم جرم به عمل آورده و در تحصیل و جمع‌آوری اسباب و دلایل جرم به هیچ وجه نباید تأخیر نمایند». پس در صورتی که اماره‌ای باشد، قاضی باید آن را مورد توجه قرار دهد تا به امید یافت شدن «دلیل»، دادرسی را طولانی نکند.

اطلاع بیشتر» به معنی اماره بودن شهادتی باشد که شرایط شهادت را ندارد، زیرا قانونگذار در مقام بیان بوده و می‌توانسته صریحاً ویژگی اماره را به آن بدهد. در تأیید این امر می‌توان به ماده ۲۰۹ ق.ا.د.م اشاره کرد: «هرگاه سند معینی که مدرک ادعا یا اظهار یکی از طرفین است نزد طرف دیگر باشد، به درخواست طرف، باید آن سند ابراز شود. هرگاه طرف مقابل به وجود سند نزد خود اعتراف کند ولی از ابراز آن امتناع نماید، دادگاه می‌تواند آن را از جمله قرائن مثبت بداند». این ماده اماره بودن یک عامل را صریحاً بیان کرده، در حالی که می‌توانست به مانند ماده ۱۵۶ ق.ا.د.ک چنین صراحتی نداشته باشد. در واقع این ماده بیانگر این است که وقتی قانونگذار در مقام بیان است می‌تواند به وضوح امری را اظهار کند و آن را به تفسیرهای متناقض وانگذارد.

باید توجه داشت که احتساب برخی امارات به عنوان ظنون تا حدی قابل نقد می‌باشد. مثلاً چگونه می‌توان «دی.ان.ای» و اثر انگشت را به عنوان اماره موضوعی (ظن‌آور) دانست، ولی شهادت پیر مرد هفتاد ساله‌ای را که از ضعف قوای سمعی و بصری رنج می‌برد، به عنوان یک دلیل و قطع آور فرض کرد؟ در حقوق انگلیس با چنین صراحتی در مورد امارات و ظنون صحبت نشده و هر کدام از این روش‌های اثبات، ابتدا در دادگاه مورد نقد و بررسی قرار گرفته و در نهایت حکم صادر می‌شود. پس چه بسا از نظر قاضی انگلیسی، «دلیلی» کم ارزش و در مقابل «اماره‌ای» دارای ارزش و اعتبار بالا باشد. در حقوق انگلیس به خصوص در امارات علمی از جمله اثبات الکترونیکی، چنین روشی برای رسیدن به حکم بیشتر دیده می‌شود.

وجه تمایز سنتی و فقهی بین دلیل و اماره در این است که در اصول فقه، دلیل چیزی است که امور مجهول را واضح و روشن می‌کند و برای کشف واقع و پی بردن به حکم

واقعی یا موضوعات احکام به کار می‌رود،^{۱۰} در حالی که اماره فاقد این وصف می‌باشد. در بحث راجع به اقناع نیز باید توجه داشت که اقناع‌آوری برای قاضی یا هیأت منصفه و نه برای افراد دیگری مانند ضابط دادگستری، شرط می‌باشد.^{۱۱}

برای اینکه موضوعی ثابت شود، البته اثبات در معنای اقناع قاضی و آثار حقوقی که بر این اثبات از جمله اعمال مجازات بار است، فقط به یک عامل «اقناع‌آور» نیازمندیم. عامل اقناع‌آور نیز که در مفهوم فقهی و سنتی قابل نقد شدید می‌باشد؛ شهادت، اقرار، علم قاضی و قسم^{۱۲} است. انتقاد از این جهت که باید دید آیا صرف شهادت یا اقرار برای نیل به اثبات طریقت دارند یا موضوعیت. اگر موضوعیت داشته باشند، پس همواره اقناع‌آور بوده و اگر طریقت دارند، فاقد این ویژگی هستند. در مورد امارت نیز می‌توان این سؤال را مطرح کرد، یعنی اگر طریقت دارند، پس همواره اثبات‌کننده هستند و در غیر این صورت، گاهی اثبات‌گر و گاهی غیر اثبات‌گرند. از لحاظ سنتی، اماره اثبات‌کننده نیست؛ مگر اینکه آن اماره به سبب ویژگی‌های خاص خود به علم قاضی منتهی شود. ظاهراً به لحاظ فقهی همواره این وسواس بوده که اماره به اثبات منتهی نشود و در صورتی که قوی باشد (مثل امارات علمی)^{۱۳} از طریق دیگری به نام علم قاضی منتهی به اثبات شود. این موضوع در این مقاله بیشتر بحث خواهد شد.

۱۰. محمدی، پیشین، ص ۲۷۳.

11. Best, WM, Principles of the Law of Evidence, Fifth Edition, H Sweet, London, 1887, p 208.

۱۲. در اثبات جرم، قسم حالت استثنایی داشته و فقط در لوٹ و آن هم طبق آیین قسامه قابل اعمال است.
۱۳. در حقوق انگلیس نیز مفهومی به نام ادله علمی (Scientific Evidence) وجود دارد که دارای ارزش بیشتری از ادله غیر علمی هستند (ادله علمی مواردی مثل اثر انگشت می‌باشد). ادله غیر علمی در حقوق انگلیس مواردی مثل شهادت می‌باشد که به آن اصطلاحاً ادله درک عمومی (Common Sense) ←

در حقوق انگلیس، اماره چیزی است که برای قاضی ایجاد ظن می‌کند و زیر مجموعه ادله غیر مستقیم^{۱۴} قرار می‌گیرد (لفظ ادله در واژه «ادله غیر مستقیم» در همان معنای اماره می‌باشد). در واقع موضوعاتی که در حقوق انگلیس ذیل عناوین اقرار و شهادت با ویژگی‌های خاص خود قرار نمی‌گیرند، می‌توانند اماره باشند، مثل امارات مرتبط با کارشناسی، دروغگویی متهم، سکوت، فرار و...^{۱۵}

آنچه که از مفهوم اماره و دلیل بیان می‌شود، مفهومی می‌باشد که تا حدی نیز برگرفته از مواد قانونی است، از جمله ماده ۱۳۲۱ قانون مدنی: «اماره عبارت از اوضاع و احوالی است که به حکم قانون یا در نظر قاضی دلیل بر امری شناخته می‌شود». این ماده کامل نیست و به جای تعریف اماره صرفاً مصادیق آن را که اماره حکمی و قضایی است، بیان می‌کند.^{۱۶} ماده ۱۹۴ قانون آیین دادرسی مدنی مصوب ۱۳۷۹ نیز در تعریف دلیل ذکر نموده: «دلیل عبارت از امری است که اصحاب دعوا برای اثبات یا دفاع از دعوا به آن استناد می‌نمایند».

(Evidence) گفته می‌شود، زیرا بیانگر درک یک فرد از واقعه ای مجرمانه است که به چشم دیده و یا به گوش شنیده و احتمال خطا در آن وجود دارد. نگاه کنید به:

Lynch, Michael and McNally, Ruth, Common Sense, and DNA Evidence: a Legal Controversy, about the Public Understanding of Science, Public Understanding of Science 12(1), 2003, p 83.

14. Indirect Evidence.

۱۵. مواردی مثل دروغگویی؛ ازین بردن و جعل مدارک و فرار متهم که در حقوق انگلیس به دکتین تخریب (Doctrine) (Spoliation) معروف هستند، می‌توانند به عنوان اماره علیه متهم به کار روند.

۱۶. ماده دیگر، ماده ۷ قانون شهادت و امارات مصوب ۱۳۰۸ می‌باشد: «اماره عبارت است از اوضاع و احوالی که نوعاً صحت اظهارات یکی از طرفین دعوا را برساند. هیچ وقت نمی‌توان به استناد امارات حکم داد، مگر اینکه امارات موجود، قوی و موجه باشد. در این صورت نیز محکمه موظف است اوضاع و احوالی را که مدرک قرار می‌دهد به طور روشن و کافی، کاملاً تشریح کند».

در توضیح اماره موضوعی مذکور در ماده ۱۳۲۱ باید گفت، اماره‌ای می‌باشد که به اعتبار استنباط از واقعیت هر دعوا و چهره انسانی و شخصی آن معنا می‌یابد. این اماره را به اعتبار استنباطی که قاضی از وقایع و نشانه‌های دعوا می‌کند و از نتایج آن به موضوع مورد اختلاف پی می‌برد، اماره قضایی نیز نامیده‌اند.^{۱۷} بحث این مقاله نیز یکی از مصادیق امارات موضوعی، یعنی ادله الکترونیکی می‌باشد. به عبارت دیگر در صورتی که ثابت شود ادله الکترونیکی در دایره امارات قرار می‌گیرند، باید آنها را جزء امارات قضایی محسوب داشت. زیرا - برعکس امارات حکمی که به حکم قانون برقرار می‌شوند - تشخیص اماره بودن یا اماره نبودن آنها در هر پرونده با دادرس همان پرونده به طور خاص می‌باشد.

۲. تعریف اثبات

اثبات، لفظی است که در مقابل ثبوت قرار می‌گیرد، اولی مرحله وجود ذهنی و دومی مرحله وجود خارجی است.^{۱۸} مرحله عمل به چیزی را مرحله اثبات آن چیز نامند و چون در عمل خطا هم واقع می‌شود، بنابراین ممکن است مرحله اثبات، مطابق مرحله ثبوت واقع نباشد.^{۱۹} ممکن است مرحله اثبات منطبق با مرحله ثبوت نباشد، زیرا چه بسا قتلی اتفاق می‌افتد (ثبوت) ولی به اثبات نمی‌رسد.

موضوع اثبات، واقعیتی می‌باشد که رخ داده و این واقعیت به واسطه دلایل یا امارات است که به اثبات می‌رسد. اثبات به دنبال ثبوت می‌آید. ثبوت، تحقق امر در مرحله داخلی و واقعی و اثبات، تحقق امر در مرحله استدلال می‌باشد. هر صاحب حق، باید آنچنان دلیل

۱۷. کاتوزیان، ناصر، اثبات و دلیل اثبات، جلد اول، چاپ اول، نشر میزان، تهران، ۱۳۸۰، ص ۱۶۵.

۱۸. لنگرودی، پیشین، ص ۱۰۷.

۱۹. پیشین، ص ۶.

در اختیار داشته باشد که هر لحظه، حق مرحله ثبوتی، بتواند در مرحله اثبات نشان داده شود. هر حقی محتاج قدرت اثباتی است، اگر توانایی اثبات حق نباشد، چه بسا آن حق مورد توجه واقع نشود.^{۲۰}

در حقوق انگلیس اثبات به معنی تأیید یا رد موضوع مورد ادعا به وسیله دلیل می‌باشد.^{۲۱} اثبات یا بر عهده متهم یا دادستان است. به هر حال وقتی اثبات بر عهده دادستان است، نمی‌توان از متهم نیز خواست عدم آن موضوع را به اثبات برساند.^{۲۲} فرضاً وقتی قتل رخ می‌دهد بر عهده دادستان است که مجرم بودن فرد را به اثبات برساند؛ ولی متهم وظیفه‌ای ندارد که مجرم نبودن خود را اثبات نماید، مگر این که بار اثبات مقلوب شود که موضوعی جداگانه به شمار می‌آید.^{۲۳}

۳. ارزش و بار اثبات^{۲۴}

این دو مفهوم از گذشته تا امروز با تفاوت‌هایی در امور کیفری و مدنی وجود داشته و برای حل و فصل دعاوی مورد توجه قرار می‌گرفته‌اند. مفهوم اول به میزان اهمیت و اعتبار

۲۰. مدنی، جلال‌الدین، ادله اثبات دعوا، انتشارات گنج دانش، تهران، ۱۳۷۰، ص ۶.

21. Black's Law Dictionary, Eight Edition, by Garner, Bryan, A, West Publishing, US, 2004, p 1251.

22. Allen, Christopher, Practical Guide to Evidence, Third Edition, Cavendish Publishing, London, 2004, p 114.

۲۳. در مواردی مانند قاچاق مواد مخدر یا جرایم سازمان‌یافته، بار اثبات مقلوب شده و از دادستان به متهم منتقل می‌شود. نمونه آن را در قانون تروریسم مصوب ۲۰۰۰ حقوق انگلیس (Terrorism Act 2000) و ماده ۱ قانون اصلاح قانون مبارزه با مواد مخدر مصوب ۱۳۷۶ مجمع تشخیص مصلحت نظام می‌توان دید.

۲۴. معادل بار اثبات در حقوق انگلیس «Burden of Proof» یا «Standard of Proof» می‌باشد، که از مفهوم ارزش اثبات، متمایز است.

یک دلیل یا اماره در اثبات جرم و مفهوم دوم که یادگار یک قاعده^{۲۵} قدیمی است، فرد اثبات‌کننده و منکر را مشخص می‌نموده است. البته تفاوت‌هایی از گذشته تا امروز در جایگاه این دو عنوان صورت گرفته که از جمله آنها جابه‌جا شدن وظیفه اثبات از متهم به دادستان می‌باشد. با توجه به این سابقه این دو عنوان را تشریح نموده و ارتباط آنها با دلیل و اماره ذکر می‌شود.

منظور از بار اثبات، وظیفه‌ای است که بر دوش دادستان قرار دارد و وی را ملزم به اثبات اتهام وارده بر فرد می‌کند. ضابطه و معیاری نیز برای اثبات وجود دارد که می‌بایست رعایت شود. ضابطه در حقوق کیفری انگلیس، معیار «فرا تر از شک معقول»^{۲۶} می‌باشد. یعنی دادستان می‌بایست فرا تر از شک معقول، مجرم بودن فرد را ثابت کند و به طور متقابل، قاضی و هیأت منصفه نیز اطمینان و اقناع حاصل کنند که متهم مورد نظر مرتکب جرم شده است.^{۲۷} مثلاً در صورتی که لکه خونی از قاتل در صحنه جرم باقی مانده و اتفاقاً متهم دارای سابقه درگیری با مقتول باشد، معقول است که ما این قتل را به متهم مورد نظر منتسب بدانیم. معقول بودن یعنی از دیدگاه اکثر افرادی که در جامعه زندگی می‌کنند، این عمل قابل اسناد به فلان فرد خاص می‌باشد.^{۲۸} پس منطقی است که با وجود شاهی که صحنه قتل را دیده، آن را ثابت بدانیم. در مقابل، هیچ عقل و منطقی قبول نمی‌کند، که با اقراری که تحت فشار گرفته شده، فردی مجرم شناخته شود.

۲۵. البینه علی المدعی و الیمین علی المنکر.

26. Beyond Reasonable Doubt.

27. Hungerford, Peter, Criminal Litigation and Sentencing, Sixth Edition, Cavendish Publishing, 2004, p. 420.

۲۸. در حقوق انگلیس، هیأت منصفه به نمایندگی از این اکثریت و به عنوان تبلور اراده مردم، در مورد مجرم بودن فرد نظر می‌دهد.

در کنار بار اثبات، ارزش اثبات قرار دارد که با چند مفهوم از جمله یقین، شک و ظن، تبیین می‌شود. اینکه قاضی با کدام یک از این مفاهیم مجاز به صدور حکم می‌باشد در بحث «ارزش اثبات» بررسی می‌شود، که عمدتاً در حقوق انگلیس در پرونده‌ها و در حقوق ایران در فقه قابل جستجو است. در پرونده‌ای،^{۲۹} رسیدن هیأت منصفه به «اطمینان»^{۳۰} ملاک صدور حکم قرار گرفت. در پرونده‌ای^{۳۱} دیگر، توضیح داده شد که درجه «اطمینان» از درجه «یقین»^{۳۲} متمایز بوده و نیازی به حصول «یقین» نیست؛ زیرا دستیابی به «یقین» کاری مشکل است و صرف رسیدن به «اطمینان» کفایت می‌کند.

اگر صدور حکم در امور کیفری با ۹۵ درصد اطمینان ممکن باشد، در امور مدنی با درصد کمتری از اطمینان می‌توان حکم صادر کرد. در امور مدنی صدور حکم بر مبنای «ماحصل احتمالات»^{۳۳} می‌باشد. رسیدن به «ماحصل احتمالات» نیز امری ساده‌تر از معیار «فرا تر از شک معقول» می‌باشد. همچنان که تفسیر شده «فرا تر از شک معقول» نیز یعنی حصول اطمینان نه یقین. علت این امر نیز مشکل بودن دستیابی به یقین است. از طرف دیگر در صورت پذیرش یقین، فقط پرونده‌های کمی که شاید از شماره دست هم کمتر باشند، به صدور حکم منجر شوند.

این موضوع در فقه بررسی شده است. اصولیین حجیت اماره را مبتنی بر حجیت ظن دانسته و به مناسبت آن از حجیت قطع نیز بحث کرده‌اند. قطع (دلیل) ذاتاً حجت است و

29. R v. Summers [1952].

30. Sure.

31. R v. Stephen [2002].

32. Certain.

33. Balance of Probabilities.

ظن ذاتاً حجت نیست، ولی بالعرض و به سبب جعل شارع می‌تواند حجت باشد. شک به هیچ وجه نمی‌تواند حجیت داشته باشد. ظن ذاتاً حجت نیست، زیرا فرض بر این است که تاب و توان آن را ندارد که واقع را بنمایاند و در موارد استثنائی که ظن مورد قبول قرار گرفته، این حالت استثنائی باید ثابت شود. یعنی قطعاً و یقیناً معلوم شود که شرع در موردی ظن را حجت می‌شناسد.^{۳۴} آنجا که در حقوق ایران بحث از صدور حکم پیش می‌آید، ظن و قطع مطرح می‌شود، همچنان که در حقوق انگلیس نیز یقین و اطمینان مطرح گشت. در هر دو سیستم «اقناع وجدانی» ملاک صدور حکم می‌باشد. ولی در یک سیستم به دلیل حضور هیأت منصفه، این اقناع علاوه بر قاضی، برای هیأت منصفه نیز ضرورت دارد. لفظ «اطمینان» که مورد نظر حقوقدانان انگلیسی است، در حقوق ما بحث نشده است. در حقوق انگلیس دو لفظ «اطمینان» و «یقین» مورد بحث قرار گرفته، در حالی که در حقوق ایران دو لفظ «ظن» و «یقین» یا به عبارتی ظن و قطع مورد بررسی قرار گرفته‌اند. قدر متیقن و فصل مشترک هر دو سیستم این است که شک نمی‌تواند مبنای صدور حکم باشد.^{۳۵} شاید بتوان گفت که فراتر از شک معقول همان «ظن» می‌باشد که در حقوق ایران نیز به آن اشاره شده است. در هر دو کشور صدور حکم باید بر مبنای اقناع وجدانی باشد، این اقناع نیز می‌تواند با یک لکه خون یا نامه الکترونیکی که از لحاظ فقهی اماره هستند، حاصل شود. در مقابل ممکن است شهادت فردی که از حافظه ضعیفی برخوردار می‌باشد و از

۳۴. محمدی، پیشین، ص ۲۷۲

۳۵. همچنان که در حقوق انگلیس صدور حکم می‌بایست بر مبنای فراتر از شک معقول باشد و نه فراتر از سایه معقول. گاهی در حقوق انگلیس «Beyond a Shadow of Doubt» به جای «Beyond a Reasonable Doubt» به کار می‌رود، که در آراء مختلف مورد بحث واقع شده و به جهت ضعیف بودن در اثبات، مورد پذیرش قرار نگرفته است.

زمان رویت حادثه توسط او نیز زمان زیادی گذشته، در عین «دلیل» بودن شهادت، نتواند ایجاد اقتناع کند. از مجموع مطالبی که در مورد مفهوم بار اثبات و ارزش آن گفته شد این نکته به دست می‌آید که قرار دادن برخی عناوین در امارات و دادن ارزش ظن‌آوری به آنها، صحیح نمی‌باشد و اینکه چند عنوان (شهادت، اقرار، قسم و علم قاضی) را «دلیل» و سایر عناوین را اماره و ظنی فرض کنیم، صحیح نیست؛ زیرا ارزش اثباتی بسیاری عناوین (از جمله لکه خون، منی، تکه لباس، پوشه الکترونیکی و...) با بررسی توسط قاضی و چه بسا کسب نظر از متخصصین معین می‌شود و داشتن یک نظر از پیش تعیین شده در مورد قطع‌آور یا ظن‌آور بودن یک عنوان، غلط است. در مقابل در حقوق انگلیس، انعطاف بیشتری وجود دارد و بسیاری از امور را با بحث و بررسی و کسب نظر کارشناس معین می‌کنند و اینکه قانون موضوعی را اماره بدانند، امری غیر قابل تغییر نبوده و ممکن است در پرونده‌ای به نتیجه خلاف نظر قانون رسید و این امر به جهت برتری نسبی رویه بر قانون - حداقل در عمل و نه در تئوری - می‌باشد.

بخش دوم: قانون و رویه در ارتباط با ادله الکترونیکی

بیشرفت تکنولوژی هرچند برای مجرمین فایده‌مند بوده، ولی در برخی جهات منجر به تسهیل در اثبات جرم نیز شده است. رایانه از جمله چیزهایی می‌باشد که مسائل جانبی، از جمله قراردادها (در قراردادهای اینترنتی)، جرائم (در جرائم رایانه‌ای) و اثبات (در ادله الکترونیکی) می‌تواند به آن ارتباط پیدا کند. در اینجا دو سؤال قابل طرح است. اول اینکه آیا تکنولوژی‌هایی مانند رایانه می‌تواند اصول مرتبط با تحقق جرایم و اثبات آنها، از جمله «اصل بی‌تقصیری» یا «اثبات فراتر از شک معقول» را تغییر دهد؟ به نظر پاسخ منفی است. سؤال دیگر این است که آیا ارزش ادله و امارات مرتبط با رایانه، متمایز از سایر امارات و ادله‌ای است که از سایر طرق (مثل اثر انگشت یا لکه خون) به دست می‌آید؟ نمی‌توان با

صراحت پاسخ سؤال دوم را داد و احتیاج به توضیح بیشتری دارد. در این قسمت به چند موضوع مرتبط با ادله الکترونیکی، از جمله قانون تجارت الکترونیک ایران و رویه موجود در انگلیس و پاسخ به سؤال اخیر، پرداخته می‌شود.

۱. رویه قضایی در مورد ادله الکترونیکی

در رویه قضایی که تا حد زیادی به جهت مبتنی بودن سیستم انگلیسی بر آراء، مختص آن می‌باشد، ابتدا ادله مختص رایانه به جهت ویژگی‌های خاص آن و متعاقباً سایر ابزارهای الکترونیکی، مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۱.۱. ادله به دست آمده از رایانه

اثبات از طریق رایانه یکی از روش‌های اثبات به واسطه ابزار می‌باشد که به جهت علمی بودن، دارای قطعیت بیشتری نسبت به واسطه انسانی (شهادت، اقرار، قسامه) بوده و موارد استفاده از آن روز به روز در حال گسترش می‌باشد.

ادله رایانه‌ای در رویه انگلیس و قوانین ایران قابل جستجو بوده و حقوقدانان نیز از این دو منبع الهام گرفته‌اند، هرچند این ایراد مطرح می‌باشد که چرا در حقوق ایران در پرونده‌های حاضر، موارد کمی به ادله رایانه‌ای اختصاص داده شده است؟ شاید پاسخ اولیه این باشد که این «دلیل» به جهت نو بودن، هنوز از جهت ارزش اثباتی وضعیتش برای قضات مشخص نمی‌باشد.

در ادله رایانه‌ای گاهی این ادله به دستگاه رایانه و گاهی با سیستم‌های جانبی مرتبط به دستگاه رایانه، مثل اینترنت مرتبط می‌باشند. منظور از ادله مرتبط به دستگاه رایانه مواردی مثل فایل‌های ذخیره شده در حافظه رایانه و منظور از ادله مرتبط با سیستم‌های جانبی مرتبط به دستگاه رایانه، مواردی می‌باشد که به جهت ارتباط با شبکه اینترنت یا ارتباط چند رایانه

با یکدیگر، به عنوان دلیل مورد توجه قرار می‌گیرند. نمونه حالت دوم در یک پرونده انگلیسی اشاره می‌شود.

در پرونده‌ای^{۳۶} فرد الف متهم به نگهداری تصاویر قبیح از کودکان شد. در واقع اتهام وی کپی نمودن برخی صور قبیحه از یک سایت به سایت شخصی خود بود. توضیح اینکه افراد ممکن است برای خود دارای سایت شخصی باشند که در این صورت، تنها صاحب سایت می‌تواند در صفحه آن تغییراتی را ایجاد کند؛ زیرا اصولاً رمز تغییر مطالب سایت، در اختیار خود فرد قرار دارد و در صورتی که در سایت او صور قبیحه‌ای به نمایش درآمده، واضح می‌باشد که صاحب آن، چنین کاری را انجام داده است. این پرونده زمانی مطرح شد که در منزل فردی، تعدادی سی دی حاوی عکس‌های قبیح اطفال، یافت شد. اینکه وجود یک عکس در سایت شخصی فرد، تا چه حد می‌تواند علیه او باشد و اینکه آیا این امکان وجود دارد که کسی دیگر، چنین عکس‌هایی را در پایگاه اینترنتی فرد جای سازی کرده باشد، سئوالی است که توسط متخصصین قابل پاسخ می‌باشد. ولی به هر ترتیب این‌ها «ادله واقعی»^{۳۷} بوده که می‌توانند علیه فرد پذیرفته شوند، زیرا پاسخ متخصصین امر

36. R v. Skinner (Philip) [2005] EWCA Crime, 1439.

۳۷. در حقوق انگلیس ادله‌ای وجود دارند تحت عنوان ادله واقعی (Real Evidence) که دارای ارزش و اعتبار بالایی هستند. برخی از اشکال ادله الکترونیک که در آنها نقصی وجود ندارد و کارشناس نیز آنها را تأیید می‌کند، در زمره این ادله قرار می‌گیرند و سایر موارد ادله الکترونیک نیز با عنوان اماره (Presumption) شناخته می‌شوند. البته برخی به شکل دیگری موضوع را عنوان نموده و دایره ادله واقعی را توسعه داده‌اند و موارد زیر را نیز، از جمله ادله واقعی می‌دانند: یک تکه یونینفرم، اثر انگشت، خالکوبی، جراحت، جای دندان‌های ضارب، و... نگاه کنید به:

Case Comment; Computer Printouts _ Real Evidence or Documentary Evidence, Criminal Law Review, 1991, mar, pp. 199-202.

متضمن مسئولیت دارنده پایگاه اینترنتی است، هرچند ارزش اثباتی ادله الکترونیکی در بخش خود، خواهد آمد.^{۳۸}

در پرونده دیگری نمونه حالت اول (ادله مرتبط با دستگاه رایانه) مطرح گشت. در این پرونده^{۳۹} الف متهم به همدستی با فرد ب، در وارد کردن مواد مخدر شد. تلفن‌هایی که توسط ب از یک هتل (با ثبت کامل شماره تلفن، تاریخ تلفن و مدت تماس در رایانه هتل) به او صورت گرفته بود از جمله دلایل علیه او به شمار می‌آمد. مسأله اصلی در خراب نبودن تلفن و ارزش اثباتی رایانه به عنوان یک دلیل واقعی و نه شهادت بر شهادت بود. مشکل اول با تأیید یک مهندس رایانه و مسأله دوم با توجه به نبودن یک واسطه انسانی (که در شهادت بر شهادت مورد نیاز می‌باشد)^{۴۰} حل شد و این دلیل به عنوان یک دلیل واقعی

38. Ormerod, D.C., Case Comment; Evidence: Information Copied from One website to Another, Criminal Law Review, 2006, Jan., pp 56-58.

39. R v. Spiby Times, [1990] (CA).

۴۰. شهادت بر شهادت یا «Hearsay Evidence» به این معنی است که فردی بدون اینکه صحنه جرم را دیده باشد، صرفاً بر مبنای گفته‌های «شاهد اصل» که در گذشته برای او نقل کرده، به بیان واقعه می‌پردازد. در چنین مواردی حتماً نیاز به واسطه انسانی می‌باشد که در ادله رایانه‌ای این امر حاصل نشده و واسطه صرفاً یک ابزار می‌باشد. به عبارت دیگر در بعضی مواقع، شاهد مستقیماً واقعه را ندیده و نشنیده، ولی از فردی که شاهد امر بوده، نسبت به وقوع آن اطلاع یافته است. به عبارت دیگر مشهود به خود شهادت دیگری می‌باشد که اصطلاحاً شهادت فرع یا شهادت بر شهادت می‌نامند. نگاه کنید به: لنگرودی، پیشین، ص ۳۸۹.

پس شهادت بر شهادت فقط نسبت به شنیده‌ها تحقق می‌یابد، نه دیده‌ها یعنی شاهد فرع به بیان آنچه از شاهد اصلی شنیده، می‌پردازد. در حقوق انگلیس شهادت بر شهادت یعنی استناد به سخنان (کتبی یا شفاهی) و اشارات ارائه‌شده در خارج از دادگاه که اصل واقعه توسط فرد دیگری درک شده و ثالثی به عنوان فرع به نقل و قول آنها در دادگاه می‌پردازد. نگاه کنید به:

Emson, Raymond, Evidence, Second Edition, Palgarve Publishing, London, 2004.

احساب گشت. چالش مهم، ماده ۶۹ قانون «PACE»^{۴۱} می‌باشد که در صورت ارائه شدن اطلاعات رایانه‌ای، آن اطلاعات را مورد پذیرش قرار نمی‌دهد، مگر اینکه دارای ویژگی «دلیل واقعی»^{۴۲} باشند؛ یعنی صحت مطالب آن، تأیید شود.

انتقادی که حقوقدانان بر این ماده وارد نموده‌اند، همان عدم پذیرش اطلاعات رایانه‌ای می‌باشد که در ماده ۶۹ آمده است. دو موضوع از یکدیگر قابل تفکیک می‌باشد. اگر هدف وارد کردن ایراد به سالم بودن رایانه باشد، ایرادی منطقی است و در هر موردی که ادله رایانه‌ای مورد استناد قرار می‌گیرد، باید سالم بودن رایانه نیز تأیید شود. ولی اینکه در صورت سالم بودن نیز، اصل بر عدم پذیرش اطلاعات باشد، امری ناصحیح بوده،^{۴۳} که توسط حقوقدانان انگلیسی نیز مورد بحث قرار گرفته است. از طرف دیگر عدم پذیرش این اطلاعات، خلاف دستورالعمل تجارت الکترونیکی اتحادیه اروپا می‌باشد. علی‌رغم چنین ماده‌ای، رویه قضایی انگلیس همچنان در دعاوی مختلف^{۴۴} برای ثبت رایانه‌ای و حتی ثبت دستگاه، ارزش یک دلیل واقعی را قائل هستند.^{۴۵} از جمله آنها سرعت سنج و یا هر دستگاه

41. Police and Criminal Evidence Act 1984.

42. Real Evidence.

۴۳. البته گاهی تناقض‌گویی در مواد قانون «PACE» دیده می‌شود. به طوری که در ماده ۷۱ همین قانون ارزش میکرو فیلم در حد ارزش یک دلیل واقعی شناخته شده است. شاید چنین تناقض‌گویی‌هایی ناشی از قوی نبودن این سیستم در قانون‌نویسی باشد؛ به خصوص که سیستم انگلیسی؛ مبتنی بر رویه می‌باشد نه قانون و بیش از آنکه در قانون‌نویسی مهارت داشته باشد در ایجاد رویه مهارت دارد.

44. Garner, v. D.P.P (1989) 90 Cr. App.R. 178.

۴۵. رویه قضایی انگلیس تا آنجا پیش رفته که حتی برای نوشتن حروف به صورت ایتالیک (مُورب)؛ ارزش خاصی قائل شده، یعنی زمانی که جرمی به فرد مستند باشد و صرفاً نامه‌ای در رایانه وی موجود باشد که در آن قتل کسی را با حروف ایتالیک در متن آن نامه ذکر نموده، این نوع نوشتار ارزش خاصی خواهد داشت.

دیگری می‌باشد که دارای حافظه است. البته شاید این ایراد وارد شود که شاهد نیز حافظه دارد، پس ارزش اثباتی آن نیز باید در حد یک دلیل واقعی باشد. در جواب این ایراد می‌توان گفت که حافظه شاهد بنا به دلایل مختلف قابل خدشه و نقصان بوده، در حالی که چنین ایرادی کمتر برای ابزارهای الکترونیکی پیش می‌آید. به همین جهت قاضی «مک فرسون»^{۴۶} فرق بین شاهد و دستگاه را، اساسی می‌داند و به دستگاه ارزش یک دلیل واقعی را می‌دهد.^{۴۷}

در مورد اطلاعات وارد شده به رایانه شاید بتوان ایراد دیگری را نیز وارد کرد. بین رایانه‌ای که به بر روی اطلاعات وارد بر آن عملیاتی انجام می‌دهد و رایانه‌ای که معمولاً بیش از نگهداری و ضبط اطلاعات کار دیگری را انجام نمی‌دهد، فرق وجود دارد. در پاسخ به این تفکیک باید گفت که چنین فرق‌گذاری صحیح نمی‌باشد و فرقی از جهت ارزش اثباتی، بین اطلاعات موجود در رایانه‌های بانک که معمولاً بر روی آن محاسبات خاصی انجام می‌دهند و رایانه‌های شخصی که معمولاً کار زیادی روی اطلاعات انجام نمی‌دهند، وجود ندارد.

۲. ۱. سایر ابزارهای الکترونیکی

منظور از سایر ابزارهای الکترونیکی مواردی می‌باشند که به آنها اطلاق رایانه صورت نمی‌گیرد. یعنی محاسبات و عملیات ویژه رایانه را انجام نمی‌دهند. در این قسمت نیز با ذکر برخی پرونده‌ها، به توضیح موضوع پرداخته می‌شود.

46. Mac pherson.

47. Case Comment, Computer Printouts – Real Evidence or Documentary Evidence, Criminal Law Review, 1991, Mar, pp. 199-202.

دوربین از جمله ابزارهای الکترونیکی می‌باشد که می‌تواند در اثبات و کشف جرائم کمک کند. منظور از کشف یعنی ثبت چهره متهم که در چنین حالتی با قرار دادن تصویر وی در اختیار ضابطین، وی تعقیب شده یا در صورتی که دارای سابقه باشد از طریق چهره، سایر مشخصات او مثل محل سکونت یا کار، استخراج شده و راحت‌تر تحت پیگرد قرار می‌گیرد. منظور از اثبات نیز میزان قابلیت استناد تصویر اخذشده از دوربین به متهم می‌باشد، زیرا چه بسا این شکِ ضعیف مطرح گردد که تصویر به دست آمده از دوربین، صرفاً شبیه متهم دستگیر شده است. یا ممکن است وضعیت از این هم پیچیده‌تر باشد، مثلاً مجرم در حین ارتکاب جرم، نقاب به چهره دارد. البته وضعیت‌های مشروحه زمانی مطرح است که دوربین، از متهم در حین ارتکاب جرم (و نه در حالت صحبت و تبانی احتمالی با دیگری برای ارتکاب جرم در آینده) فیلم گرفته و گرنه وضعیت فرق نموده و منطبق با پرونده ذیل خواهد شد.

در یکی از پرونده‌های انگلیسی، فردِ اِل متهم به نگهداری تعدادی از اموال مسروقه شد. این پرونده دارای اهمیت امنیتی بود، زیرا اموال مسروقه، اموالی بودند که احتمال استفاده از آنان در شورش و یا اقدامات ضد امنیتی وجود داشت. تنها دلیل مطرح علیه اِل، تصاویر ضبط شده از او توسط دوربین در یک مکان در حال صحبت با فرد ثالثی بود که در این خصوص فقط چهره فرد ضبط شده بود و صدایی وجود نداشت. به جهت اهمیت موضوع، از یک کارشناس لب‌خوانی^{۴۸} دعوت شد که صحبت‌های رد و بدل شده بین این دو نفر را شناسایی و تشریح کند. کارشناس در این شناسایی، تبانی آن دو را در خصوص جرم احتمالی آینده و جرمی که در گذشته مرتکب شده‌اند، تأیید کرد. دادگاه بدوی حکم به

48. Leap Reading.

محکومیت فرد صادر کرد. موضوع در دادگاه تجدید نظر مورد بحث قرار گرفت و قاضی دادگاه تجدید نظر نیز حکم را تأیید کرد، ولی در حکم صادره این گونه آمد که چون قاضی بدوی در خصوص محتمل بودن تشخیص از طریق «لب‌خوانی» اخطار مربوطه را به هیأت منصفه داده، این حکم فاقد نقص می‌باشد و اگر نه احتمال رد آن وجود داشته است.^{۴۹}

شاید تفاوت رایانه و سایر ابزارهای الکترونیکی در این باشد که رایانه عموماً به اثبات جرم کمک می‌کند، در حالی که سایر ابزارهای الکترونیکی از جمله دوربین که در این پرونده نیز به آن اشاره شد، می‌توانند از طریق ضبط چهره مجرمین در تعقیب و شناسایی آنها نیز به کار روند.

از جمله ابزارهای الکترونیکی دیگر، ضبط صوت‌هایی می‌باشد که صرفاً صدای فرد را ضبط می‌کنند. آیا به نوار به دست آمده از این دستگاه‌های ضبط صوت، می‌توان اعتماد نمود و به آنها ارزش داد؟ تشخیص از طرق صدا، می‌تواند در دعاوی کیفری و مدنی مورد استناد قرار گیرد. در دعاوی کیفری ممکن است تهدید فردی علیه دیگری در دستگاهی ضبط شده و در دادگاه مورد استناد قرار گیرد. متأسفانه همان گونه که در یکی از پرونده‌های ذیل به آن اشاره می‌شود، صدای ضبط‌شده در رویه ایران دارای ارزش زیادی نمی‌باشد. شاید قبل از اینکه علت آن به اماره و ظنی بودن برگردد، به نداشتن دستگاه‌های کافی برای اثبات این استناد در صداشناسی^{۵۰} مرتبط باشد. برعکس در حقوق انگلیس، صداهای ضبط‌شده توسط ابزارهای الکترونیکی دارای ارزش بالایی هستند و در صورتی

49. Ress, Tom and Robert, A.J, Case Comment; Evidence: Expert Evidence Lip Reading, Criminal Law Review, 2004, Nov, pp 939-941.

۵۰. این موضوع در علوم، به علم صداشناسی یا «Linguistic» معروف است.

که به موجب اخطار «Turnbull»^{۵۱}، آن تشخیص صدا فاقد ایراد باشد، می‌تواند مورد پذیرش قرار گیرد.

کمیسیون مشورتی آیین دادرسی مدنی اداره حقوقی در جلسه مورخ ۱۳۴۴/۷/۱۷ به اکثریت چنین اظهار نظر کرده است: «دلایل اثبات دعوا به شرح مذکور در جلد سوم قانون مدنی، عبارت از اقرار و سند و شهادت و امارات و قسم می‌باشد و در فصل دهم از باب سوم قانون آیین دادرسی مدنی هم، طرز رسیدگی به دلایل مزبور پیش‌بینی شده و نوار ضبط صوت که در عین حال قابل تنفیذ بوده و وسیله مطمئنی نمی‌باشد و در قوانین ایران عنوانی ندارد و با وضع حاضر نمی‌تواند به عنوان دلیل در اثبات دعوی مورد استناد قرار گیرد». نظر اقلیت نیز بر این است که: «چون نوار ضبط صوت وسیله حفظ اقرار و محتوی آن اقرار است، لذا به نظر می‌رسد نوار ضبط صوت برای کشف حقیقت و یا اثبات امری، در مراجع قضایی قابل استفاده باشد و احتمال تقلید و تقلب در تهیه آن نمی‌تواند مؤثر در نظر فوق باشد، زیرا در مورد سایر دلایل هم چنین احتمالی هست، مثل جعل سند و شهادت کذب و سوگند دروغ و در مورد نوار اگر در اصالت آن اختلاف شود، محکمه به صحت آن رسیدگی می‌کند، همان طوری که به صحت یک سند، در صورت تعرض به آن رسیدگی می‌شود».^{۵۲}

شاید نظر اکثریت اداره حقوقی در این خصوص درست نباشد و نظر اقلیت صحیح‌تر باشد، زیرا اگرچه در امور کیفری و مدنی، ضبط صوت جزء دلایل احصاء نشده و مانند

۵۱. این اخطار که به شکل کامل به «Turnbull Warning» معروف است، از دعوایی با همین نام (R v. Turnbull [1977]) گرفته شده است.

۵۲. سلجوقی، محمود ورامینی، یدالله، مجموعه نظرهای مشورتی اداره حقوقی وزارت دادگستری در زمینه مسائل مدنی ضمیمه مجله حقوقی وزارت دادگستری، انتشارات دفتر تحقیقات و مطالعه وزارت دادگستری، ۱۳۷۰، ص ۱۰۹.

انگلیس اماره است، ولی باید توجه داشت که ارزش این اماره به عوامل مختلفی بستگی دارد، از جمله اینکه کارشناس مسأله چقدر تخصص دارد، صدا چقدر واضح ضبط شده، کیفیت نوار چه میزان می‌باشد و... پس اینکه این اماره تا چه حد می‌تواند مستند قرار گیرد، به عوامل مختلف وابسته می‌باشد. برخی حقوقدانان خلاف این مطلب نظر داده‌اند و نظر اکثریت اداره حقوقی را من باب اینکه «نوار ضبط صوت در قوانین ایران عنوانی ندارد» قابل دفاع دانسته‌اند.^{۵۳} ایراد دیگری نیز که می‌توان بر نظر اکثریت اداره حقوقی وارد کرد این است که اگرچه چنین مواردی در قالب ادله سنتی که در فقه نیز آمده، قرار نمی‌گیرند، ولی در صورتی که ظن‌آور باشند می‌توانند به عنوان اماره مورد استفاده قرار بگیرند، و نظر اداره حقوقی در مورد اماره ندانستن آنها مورد ایراد است.

۲. نظر قانون در مورد ادله الکترونیکی

در حقوق ایران قانون مجازات مصوب ۱۳۷۰، قانون آیین دادرسی مدنی و قانون مدنی، مطلبی راجع به ادله الکترونیکی (به طور مستقیم و صریح) ذکر نکرده‌اند و فقط در قانون تجارت الکترونیک مصوب ۱۳۸۲، موادی به این امر و ارزش اثباتی اطلاعات رایانه اختصاص داده شده است. به موجب ماده ۱۰ قانون تجارت الکترونیک: «امضای الکترونیکی مطمئن باید دارای شرایط زیر باشد: الف) نسبت به امضاکننده، منحصر به فرد باشد. ب) هویت امضاکننده «داده پیام» را معلوم نماید. ج) به وسیله امضاکننده و یا تحت اراده انحصاری وی صادر شده باشد. د) به نحوی به یک «داده پیام» متصل شود که هر تغییری در آن «داده پیام» قابل تشخیص و کشف باشد». در ماده ۱۲، راجع به ادله اثبات

۵۳. شمس، عبدالله، آیین دادرسی مدنی، جلد سوم، انتشارات دراک، چاپ دوم، ۱۳۸۴، ص ۹۹.

دعوی ذکر گردیده: «اسناد و ادله اثبات دعوی ممکن است به صورت داده پیام بوده و در هیچ محکمه یا اداره دولتی نمی‌توان بر اساس قواعد ادله موجود، ارزش اثباتی «داده پیام» را صرفاً به دلیل شکل و قالب آن رد کرد».

مفهوم داده پیام^{۵۴} در ماده دو به این شکل آمده: «هر نمادی از واقع، اطلاعات یا مفهوم که با وسایل الکترونیکی، نوری و یا فن‌آوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش می‌شود». البته این تعریف تخصصی می‌باشد، ولی می‌تواند اطلاعات موجود در رایانه که از سایت یا سایر منابع اخذ شده را شامل شود. با جمع این دو ماده (ماده ۱۲ و ماده ۲)، ظاهراً قانونگذار سعی در دادن ارزش به این گونه روش‌های اثباتی بوده و آنها را امری متمایز از ادله ارائه‌شده توسط انسان^{۵۵} نمی‌داند. هرچند از لحاظ بار اثباتی چنین مواردی هنوز در حقوق ما جز امارات بوده و دلیل در معنای خاص نمی‌باشند. ارزش اثباتی آنها نیز در ماده ۱۳ قانون تجارت الکترونیک، منوط به عوامل مطمئن از جمله تناسب روش‌های ایمنی به کار گرفته شده با موضوع، می‌باشد.

در صورتی که شرایط موجود در ماده ۱۳ رعایت شود، همان‌گونه که ماده ۱۵ عنوان می‌کند، نسبت به داده پیام، سوابق الکترونیکی و امضای الکترونیکی مطمئن، انکار و تردید مسموع نیست و تنها می‌توان ادعای جعلیت را مطرح کرد (هر چند این ماده بیشتر در امور حقوقی قابل طرح است، نه کیفری).

در لایحه جرائم رایانه‌ای نیز که در تاریخ ۱۳۸۴/۴/۱۳ به مجلس تقدیم شده، یک نکته قابل ذکر وجود دارد. در ماده ۳۷ این لایحه آمده: «داده‌های رایانه‌ای و مخابراتی در صورتی که مطابق این قانون جمع‌آوری و نگهداری شده باشند، می‌توانند در اثبات جرم

54. Data Message.

۵۵. از جمله ادله ارائه‌شده توسط انسان که در آن ابزار دخالت ندارد؛ شهادت می‌باشد.

مورد استفاده قرار گیرند». این ماده نیز تا حدی شبیه ماده ۶۹ قانون «PACE» تدوین شده، زیرا از مفهوم مخالف آن برمی‌آید که داده‌های رایانه‌ای دارای ارزش نمی‌باشند، مگر اینکه شرایط خاصی در آنها رعایت شود. به این ترتیب همان ایراد وارده بر ماده ۶۹، در اینجا نیز وارد می‌باشد، زیرا اصل را بر عدم پذیرش داده‌های رایانه‌ای به عنوان یکی از طرق اثبات قرار داده است.^{۵۶}

بخش سوم: ارزش اثباتی ادله الکترونیکی

در این بخش دو موضوع مورد بررسی قرار می‌گیرد. در قسمت اول اماره یا دلیل بودن و در قسمت دوم ایرادات و موانع حاکم بر سر راه ادله الکترونیکی بررسی می‌شوند.

۱. احتساب ادله الکترونیکی به عنوان دلیل یا اماره

راجع به ارزش اثباتی این ادله، نمی‌توان حکم کلی داد. در حقوق ایران مصادیق فقهی و قانونی دلیل معین می‌باشد و مواردی مثل اقرار، شهادت، قسامه و علم قاضی را شامل می‌شوند. ویژگی حاکم بر این ادله نیز قطعیت می‌باشد که مورد نظر فقه و قانون بوده است. در مقابل، مواردی مثل ادله الکترونیکی در این قالب‌ها قرار نمی‌گیرند و اماره به شمار می‌روند؛ هرچند این امارات دارای قوت بالایی هستند و نمی‌توان برای آنها صرفاً قائل به ظن‌آوری شد. در حقوق انگلیس نیز طرق اثبات به دو دسته امارات و ادله تقسیم می‌شوند. حقوق انگلیس برخی از اشکال ادله الکترونیکی را در قالب دلیل و با عنوان «دلیل واقعی» قرار می‌دهد. این دسته مواردی هستند که ارزش آن ادله الکترونیکی، توسط کارشناس نیز

۵۶. برای دیدن توضیح بیشتر در خصوص این مطلب (انتقاد وارده به ماده ۶۹) به صفحه ۱۱ از همین مقاله رجوع کنید.

تأیید شده و فاقد نقص می‌باشد. در مقابل، سایر موارد ادله الکترونیکی که احتمال نقص و خدشه در آنها وجود دارد، در قالب امارات قرار می‌گیرند.^{۵۷} به این ترتیب به کار بردن لفظ دلیل در قسمت‌های مختلف این مقاله در مورد ادله الکترونیکی، از روی مسامحه می‌باشد، زیرا چه بسا برخی اشکال آن دلیل نباشد.

برخی در صدد این برآمده‌اند تا به بیان سه نوع از ادله رایانه‌ای متفاوت در انگلیس بپردازند. اول محاسبات و تجزیه و تحلیل‌هایی که خود رایانه از طریق پردازش نرم افزاری و وصول اطلاعات از سایر دستگاه‌ها، نظیر دستگاه‌های ثبتی و حسگرها انجام می‌دهد. این نوع دلیل «دلیل واقعی» نامیده می‌شود. مورد دیگر مدارک ذخیره‌شده رایانه‌ای می‌باشد که روگرفت اطلاعاتی است که توسط نیروی انسانی به رایانه ارائه شده، این مدارک در زمره ادله شهادت بر شهادت قرار می‌گیرند. حواله‌های بانکی و پرداخت‌هایی که به حساب بانک انجام می‌شود، از این دسته‌اند. آخرین مورد، مواردی می‌باشد که مشتق از دلیل واقعی و داده‌هایی است که توسط نیروی انسانی به رایانه ارائه شده و به شکل دلیل کتبی مرکب می‌باشند. این موارد نیز ادله دست دوم یا شهادت بر شهادت می‌باشند.^{۵۸}

در نقد این نظر چند نکته قابل ذکر است. شهادت بر شهادت^{۵۹} دارای تعریفی است که نمی‌توان ادله رایانه‌ای را در قالب آن قرار داد. شهادت بر شهادت به این معنی است که

۵۷. البته تقسیم‌بندی دیگری نیز در حقوق انگلیس وجود دارد که لازم به ذکر می‌باشد. در یک تقسیم‌بندی، روش‌های اثبات در حقوق انگلیس به ادله مستقیم و ادله غیر مستقیم تقسیم می‌شوند، که با معادل «Direct Evidence» و «Indirect Evidence» شناخته می‌شوند. در زیر مجموعه ادله مستقیم، همان دلیل در معنای خاص، یعنی اقرار و شهادت قرار می‌گیرد و در زیر مجموعه ادله غیر مستقیم، امارات قرار می‌گیرند که استفاده از لفظ ادله در ادله غیر مستقیم نیز از روی مسامحه بوده و به معنای اماره می‌باشند.

۵۸. السان، مصطفی، اسناد تجاری رایانه‌ای، مجله کانون سردفتران و دفتریاران، سال ۴۶، دوره دوم، شماره ۴۲، خرداد ۱۳۸۲، صص ۵۸-۵۷.

59. Hearsay Evidence.

فردی از شاهی که عیناً صحنه جرم را دیده؛ با نقل و قول او نسبت به واقعه اطلاع می‌یابد. به کسی که واقعه را دیده، «شاهد اصل» و به کسی که چنین جریانی را می‌شنود، «شاهد فرع» می‌گویند. شهادتی نیز که از این طریق توسط شاهد فرع ارائه می‌گردد، شهادت بر شهادت می‌گویند. به این ترتیب، ادله رایانه‌ای با چنین تعریفی مطابقت ندارند، زیرا در شهادت بر شهادت یک واسطه انسانی وجود دارد، در حالی که در ادله الکترونیکی واسطه ابزار می‌باشد.

پذیرش ادله الکترونیکی، شاید بر دو جهت استوار باشد. اول اینکه عدم پذیرش این دلیل باعث تعطیلی بسیاری از پرونده‌ها می‌شود و دوم گسترده و متعدد بودن تعداد پرونده‌هایی می‌باشد که بر این ادله متکی هستند. در یکی از دعاوی انگلیسی^{۶۰} در خصوص ادله الکترونیکی، این گونه گفته شده: «اگر برون داد رایانه‌ای را نتوان به عنوان دلیل در دعاوی جزایی نسبتاً آسان به کار برد، جرائم بیشتری (خصوصاً تخلفات مربوط به خیانت در امانت) از پیگرد قانونی در امان خواهند بود». این دلیل را برخی حقوقدانان جزء قرائن و امارات احتساب نموده‌اند؛ نه به این جهت که جزء ادله مستقیم هستند، بلکه از این جهت که اگر همراه با شهادت نباشند، فاقد ارزش خواهند بود. به عبارتی دیگر در نظر این عده درایو سخت رایانه که حاوی تصاویر هرزه نگاری کودکان می‌باشد، صرفاً اثبات‌کننده این است که این تصاویر در اختیار متهم قرار داشته نه بیشتر، زیرا ممکن است فرد دیگری این اطلاعات را بر روی درایو او جاسازی کرده باشد.^{۶۱}

نظر اخیر نیز دارای دو ایراد می‌باشد. اول اینکه وارد کردن اتهام نگهداری تصاویر هرزه نگاری به فرد ثالثی که مالک رایانه نمی‌باشد، فقط در یک صورت صحیح می‌باشد و آن

60. R v. Minors [1989].

۶۱. گاتن، آلن، ادله الکترونیکی، ترجمه مصیب رمضانی، انتشارات دبیرخانه شورای عالی اطلاع رسانی، ۱۳۸۳، صص ۱۹۶-۱۹۳.

زمانی است که مالک اصلی رایانه برای آن رمز ورود نگذاشته باشد. در غیر این صورت اگر رایانه‌ای دارای رمز عبور باشد، نمی‌توان به فردی غیر از مالک چنین اتهامی زد. ایراد دیگر بر این نظر این می‌باشد که برخی از اشکال ادله الکترونیکی جزء ادله واقعی هستند و به تنهایی نمی‌توانند جرم فرد را ثابت کنند و نیازی به وجود شاهد ندارند. البته شاید در برخی حالات، صرف وجود اطلاعات رایانه‌ای را نتوان اماره‌ای برای اثبات جرم دانست و در بعضی حالات نیاز به شاهد احساس شود، ولی یک حالت استثنایی را نمی‌توان به همه موارد تعمیم داد و در بسیاری موارد، به خصوص مواردی که کارشناس احتمال تعلق تصاویر قبیح را به فرد تصدیق می‌کند، نیاز به شاهد نیست.

در یک تحلیل نهایی برای قرار دادن ادله الکترونیکی در قالب ادله و نه اماره، می‌توان یک استدلال دیگر نمود و آن اینکه ادله الکترونیکی در قالب علم قاضی قرار گیرند و از این طریق برای آن جایگاه «دلیل» را قائل شد. در توضیح باید گفت اصولاً سه نوع علم وجود دارد. اول علمی که برای تصدی شغل قضاوت نیاز است، مثل آگاهی از علم حقوق، روان‌شناسی، فقه و ... دوم علمی که مرتبط با دلایل خارج از پرونده می‌باشد، مثل نزاعی که قاضی مانند سایر افراد جامعه نظاره‌گر آن است. آخرین نوع علم نیز علمی است که ناشی از بررسی پرونده است. یعنی قاضی با خواندن پرونده و تحقیق از اصحاب دعوی، به واقعیت‌های پرونده پی می‌برد. مثلاً با دعوت شهود، اقرار یا از طریق برخی امارات به نتایجی می‌رسد. صدور حکم بر مبنای علم دوم، قاضی را در مظان اتهام قرار می‌دهد،^{۶۲} زیرا احکام دادگاه باید مستند باشد. اما علم ناشی از حالت سوم می‌تواند مبنای صدور حکم

۶۲. حسینی نژاد، حسینقلی، ادله اثبات دعوی، چاپ اول، انتشارات دانش نگار، تهران، ۱۳۸۱، صص ۱۲-۱۱،

قرار بگیرد. یعنی فرضاً اگر بر مبنای اماره، به موضوعی علم پیدا کرد، می‌تواند حکم بدهد و به این شکل اماره و علم با یکدیگر ارتباط می‌یابند.^{۶۳}

بر اینکه ما امارات (از جمله ادله الکترونیکی) را در قالب علم قاضی توجیه کنیم و آنها را از دایره ظن‌آوری خارج کنیم، چند ایراد وارد است. اول اینکه در فقه و حتی حقوق اروپایی من جمله حقوق انگلیس، اماره یک روش اثباتی مستقل بوده و نه در قالب یک روش اثباتی دیگر. ثانیاً اگر ما بتوانیم چنین امری را بپذیریم، به راحتی می‌توانیم لفظاً و مفهوماً علم قاضی و اماره را به جای یکدیگر به کار ببریم، در حالی که این گونه نیست. به این ترتیب قرار دادن ادله الکترونیکی در قالب علم قاضی، روش درستی برای خارج کردن آنها از دایره ظنون نیست.

شاید بتوان ادله الکترونیکی را در قالب کارشناسی قرار داد. در واقع در ادله الکترونیکی برای شناخت صحت یا سقم آن دلیل غالباً به کارشناس ارجاع می‌شود، تا نظر آنها راجع به موضوع اخذ شود. به این ترتیب ادله الکترونیکی به نوعی با کارشناسی مرتبط می‌باشند. کارشناسی نیز طبق یک نظر، نوعی شهادت است، پس دلیل می‌باشد. اما اگر این امر صحیح باشد (یعنی کارشناس، شاهد باشد)، باید تمامی شرایط شاهد از جمله تعدد و عدالت نیز درباره آن رعایت شود در حالیکه چنین شرایطی (حداقل تعدد شاهد) در مورد کارشناس لازم نیست. در ضمن مقررات مرتبط با معرفی شاهد و آیین ادله شهادت نیز باید در خصوص کارشناس رعایت گردد که داشتن چنین نظری با توجه به تفاوتی که حداقل از لحاظ جلب، بین کارشناس و شاهد (ماده ۸۳ و ۱۵۹ ق. آ.د.ک) وجود دارد، مردود

۶۳. برای ملاحظه نظرات فقهی مختلف راجع به عمل به علم قاضی، نگاه کنید به: نجفی، محمد حسن، جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، ج ۴۰، دار احیاء التراث العربی، الطبعة السابعة، بیروت، ۱۹۸۱م، ص-ص ۸۶-۹۲.

است. علی‌رغم اینکه شاید از لفظ شاهد برای کارشناس،^{۶۴} استفاده می‌شود، ولی همواره در هر دو سیستم فصل مجزایی راجع به کارشناسی و شهادت وجود داشته، یعنی در یک فصل شهادت و در فصل دیگر کارشناسی در زیر مجموعه امارات بررسی شده و هیچ‌گاه کارشناسی در زیر مجموعه شهادت بررسی نشده است.

۲. ایرادات وارد بر ادله الکترونیک

منظور از ایرادات، موانعی می‌باشد که ممکن است بر سر راه این نوع از ادله پیش بیاید که از جمله آنها نواقص سیستم رایانه، مشکلات نرم افزاری، خطر دسترسی غیر مجاز به فایل از طریق دیگر پایانه‌ها در شبکه یا به وسیله هکرها است، که همه این موارد ممکن است باعث غیر قابل استناد شدن آن ادله شود و حتی در برخی موارد اصلاً فایلی باقی نمانده باشد که بخواهد مورد استناد قرار گیرد. البته وجود چنین خطراتی در همه ادله و قرائن مطرح است، مثلاً در ادله علمی مثل «دی.ان.ای» ممکن است نمونه دی.ان.ای به دست آمده از صحنه جرم، با باکتری و ویروس‌هایی در آزمایشگاه ترکیب شوند و دیگر برای اثبات جرم نتوانند مورد استفاده قرار گیرند.

موضوع دیگر که شاید در بحث ادله الکترونیکی مطرح می‌شود، بحث اصلی یا کپی بودن آنها می‌باشد؛ زیرا هنگامی که اطلاعات برای بار اول وارد یک سیستم رایانه‌ای می‌گردد، معمولاً در حافظه اصلی سیستم ذخیره می‌گردد. آنگاه روی یک دستگاه ذخیره‌ساز نیمه دائمی نظیر دیسک سخت، کپی می‌شود، تا حافظه اصلی سیستم برای کارهای دیگر آزاد گردد. تحت شرایطی، ممکن است برای نگهداری طولانی‌تر، این اطلاعات بر روی

۶۴. در حقوق انگلیس برای کارشناس از اصطلاح «Expert Opinion Witness» استفاده می‌شود، که لفظ شاهد (witness) در آن دیده می‌شود.

یک نوار مغناطیسی یا رسانه ذخیره‌ساز دیسک نوری، منتقل گردد یا کپی شود. این اطلاعات، که در هر یک از رسانه‌های ذخیره‌ساز دیجیتالی مورد نظر ذخیره شده‌اند، برای انسان قابل درک نبوده و باید یک نسخه چاپی از آن تهیه گردد یا بر روی صفحه نمایش رایانه نشان داده شود.^{۶۵} به هر ترتیب این ایراد نیز قابل رفع است. در چنین حالتی یا کارشناس می‌تواند اصل بودن نسخه را تشخیص دهد و یا نمی‌تواند. در حالت اول مشکل حل شده، ولی در حالت دوم شاید بتوان در مورد اینکه کپی نسخه دستکاری شده یا نه، شک نمود. این امر نیز می‌تواند از طریق شهادت شهود یا طُرُق اثباتی دیگر، مورد تأیید یا رد قرار گیرد و باعث حل شدن مشکل شود.

۶۵. گاتن، پیشین، ص ۲۱۳.

نتیجه‌گیری

حقوق هر کشور با توجه به مبانی حاکم بر آن، در خصوص موضوعات مختلف، به بیان تنوری می‌پردازد. در برخی کشورها از جمله ایران که در آن مبانی فقهی و اسلامی سازنده بسیاری از عناوین می‌باشد، حقوق آن نیز تا حد زیادی از این امر متأثر شده است. به این ترتیب تعریف، ماهیت و اثر عنوانی مثل دلیل، اماره و مصادیق آن نیز از این امر یعنی فقه نشأت می‌گیرد. ادله الکترونیکی از جمله دستگاه‌های ثبت سرعت در ماشین‌ها، ثبت رادار در امور نظامی، رایانه‌های شخصی، رایانه‌های اداری مورد استفاده بانک‌ها و دوربین‌های دیجیتال که ثبت‌کننده چهره و یا صدا هستند، در این دو قالب (اماره و دلیل) قابل بررسی هستند. از یک طرف به لحاظ فقهی اماره می‌باشند و برای قضات ظن‌آورند، از طرف دیگر به لحاظ علمی، قرار دادن آنها در چنین قالبی صحیح نمی‌باشد. این امر مطلب تازه‌ای نمی‌باشد و در مورد شناسایی و اثبات از طریق «دی.ان.ای» و یا اثر انگشت نیز شاید بتوان چنین مطلبی را به لحاظ تئوریک مطرح کرد. لازم به ذکر است که حتی ادله علمی از جمله ادله الکترونیکی در برخی اشکال آن، شاید قطعیت صد در صد نداشته باشند، همچنانکه در حقوق انگلیس نیز این مسأله با دقت بیشتری مورد توجه بوده و در صورت قطعیت صد در صد، احتیاج به چنین بحث‌هایی در حقوق کاملاً نداشت. با این وجود، این موضوع نمی‌تواند قرار دادن آنها را در ظنون توجیه کند. در مجموع، در حقوق ایران می‌توان با یک بازنگری دقیق در قوانین و ایجاد تعادل بین یافته‌های حقوق داخلی و خارجی به نتایج مطلوب‌تری رسید و ارزش اثباتی هر عنوانی را دقیق‌تر مشخص نمود و در عین دادن ارزش بیشتر به ادله الکترونیکی (و دادن ارزشی همسنگ ارزش ادله سنتی)، راه را برای تفسیرهای متناقض بست.

فهرست منابع

الف) فارسی

۱. السان، مصطفی، اسناد تجاری رایانه‌ای، مجله کانون سردفتران و دفتریاران، سال ۴۶، دوره دوم، شماره ۴۲، خرداد ۱۳۸۲.
۲. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ترمینولوژی حقوق، چاپ نهم، انتشارات گنج دانش، تهران، ۱۳۷۷.
۳. جعفری لنگرودی، محمد جعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، ج اول، چاپ اول، انتشارات گنج دانش، ۱۳۷۸.
۴. حسینی نژاد، حسینقلی، ادله اثبات دعوی، چاپ اول، انتشارات دانش نگار، تهران، ۱۳۸۱.
۵. سلجوقی، محمود ورامینی، یدالله، مجموعه نظرهای مشورتی اداره حقوقی وزارت دادگستری در زمینه مسائل مدنی ضمیمه مجله حقوقی وزارت دادگستری، انتشارات دفتر تحقیقات و مطالعه وزارت دادگستری.
۶. شمس، عبدالله، آیین دادرسی مدنی، جلد سوم، انتشارات دراک، چاپ دوم، ۱۳۸۴.
۷. گاتن، آلن، ادله الکترونیکی، ترجمه مصیب رضائی، انتشارات دبیرخانه شورای عالی اطلاع رسانی، ۱۳۸۳.
۸. کاتوزیان، ناصر، اثبات و دلیل اثبات، جلد اول، چاپ اول، نشر میزان، تهران، ۱۳۸۰.
۹. محمدی، ابوالحسن، مبانی استنباط حقوق اسلامی، چاپ پانزدهم، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۱.
۱۰. مدنی، جلال‌الدین، ادله اثبات دعوا، انتشارات گنج دانش، تهران، ۱۳۷۰.

۱۱. نجفی، محمد حسن، جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام، ج ۴۰، دار احیاء التراث العربی، الطبعة السابعة، بیروت، ۱۹۸۱م.

ب) لاتین

1. Allen, Christopher, Practical Guide to Evidence, third Edition, Cavendish Publishing, London, 2004.
2. Best, WM, Principles of the Law of Evidence, Fifth Edition, H Sweet, London, 1887.
3. Black's Law Dictionary, Eight Edition, by Garner, Bryan, A, West Publishing, US 2004.
4. Case Comment, Computer Printouts – Real Evidence or Documentary Evidence, Criminal Law Review, 1991, Mar.
5. Emson, Raymond, Evidence, Second Edition, Palgarve Publishing, London, 2004.
6. Hungerford, Peter, Criminal Litigation and Sentencing, Sixth Edition, Cavendish Publishing, 2004.
7. Kean, A, The Modern Law of Evidence, Fifth Edition, Butterworth, London, 2000.
8. Heydon, JD and Ockelton, Mark, Evidence (Cases and Materials), Third Edition, Butterworths Publishing, 1991.

9. Lynch, Michael and McNally, Ruth, Common Sense, and DNA Evidence: a Legal Controversy, about the Public Understanding of Science, Public Understanding of Science 12(1), 2003
10. Ormerod, D.C., Case Comment; Evidence: Information Copied from One website to Another, Criminal Law Review, 2006, Jan.
11. Ormerod, D.C, Evidence: Information Copied from One Website to Another, Criminal Law Review, 2006, Jan.
12. Garner, v. D.P.P (1989) 90 Cr. App.R. 178.
13. Ress, Tom and Robert, A.J, Case Comment; Evidence: Expert Evidence Lip Reading, Criminal Law Review, 2004, Nov.
14. R v. Skinner (Philip) [2005] EWCA Crime, 1439.
15. R v. spiby Times, 1990 (CA).